

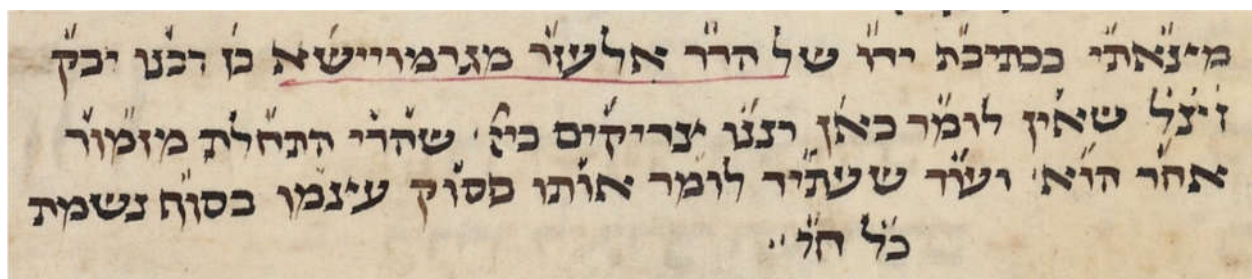
רננו צדיקים אינו מן המזמור

בליל הסדר הבא עלינו לטובה בקרוב, נשב ונאמר בנוסח ההגדה את פרק קלו שבתהלים המכונה 'הלל הגדול' בליל הסדר, בסוף ההלל שאומרים אחר כוס רביעי. מקורו של מנהג זה נמצא בפרק ערבי פסחים (פסחים קיח.): "תנו רבנן: רביעי גומר עליו את ההלל, ואומר הלל הגדול, דברי רבי טרפון... מהיכן הלל הגדול? רבי יהודה אומר: הודו עד נהרות בבל". דין זה נפסק בשולחן-ערוך (או"ח תפ, א): "כוס רביעי מתחיל 'לא לנו' וגומר עליו את ההלל. ואינו אומר 'הללך', אלא אומר אחר גמר ההלל 'הלל הגדול' שהוא מהודו לה' עד על נהרות בבל, שהם כ"ו כי לעולם חסדו".

במשנה-ברורה על אתר (סק"ג) מופיעה ההערה: "עד על נהרות בבל - ואינו אומר רננו צדיקים!" המתבונן בהערה זו עומד ותמה: מדוע תעלה על דעתנו לומר 'רננו צדיקים' לאחר הלל הגדול?

הערה זו אינה חידוש של המשנה-ברורה, אלא נמצאת כבר בפוסקים שלפניו, כגון המגן אברהם שמקורו ב'דרכי משה' שם, וכן בחק יעקב ואלוה רבה שם. כולם מציינים שאין לומר 'רננו צדיקים'! הנה לדוגמא לשון ה'דרכי משה': "וכתב מהר"י וייל (סי' קצג): ואין ראוי לומר רננו צדיקים שבסוף הלל הגדול כי אינו מן המזמור". וכן לשון המהרש"ל (שו"ת סוף סימן פח): "הפסוק של רננו צדיקים אינו שייך לו אלא הוא מן המזמור אחר".

הב"ח והט"ז מציינים שהמקור הוא בתוספות דמסכת פסחים שם (ד"ה מהודו) המציין על דברי הגמרא שיש לומר הלל הגדול "וכן אנו עושים, ורננו צדיקים אינו מן המזמור". וכבר לפני התוספות מופיעה הערה כזאת בשם הרוקח בכתב יד של מחזור אשכנזי, מספריית הבודליאנה שבאוקספורד (מס' 1103 בקטלוג נויבאואר, עמ' 31V), לאחר הלל הגדול בסדר ליל פסח (ראה תמונה).

כתב יד אוקספורד 1103 בקטלוג נויבאואר, הערה בשם הרוקח על אי-אמירת רננו צדיקים

מצאתי בכתיבת ידו של הר"ר אלעזר מגרמזי'שא בן רבינו יב"ק צ"ל, שאין לומר כאן רננו צדיקים ב"י, שהרי התחלת מזמור אחר הוא. ועוד, שעתיד לומר אותו פסוק עצמו בסוף נשמת כל חי.

דברי הרוקח והתוספות טעונים ביאור, מדוע שיעלה על דעתנו לומר רננו צדיקים אחרי הלל הגדול, עד שצריך להזהיר שלא לומר זאת?

פתרוננו של מהרש"א

מהרש"א במסכת פסחים על אתר כבר עמד בתמיהה זו בדברי התוספות: "ודאי דזה המקרא אינו מן המזמור זה בספר תהלים, אלא שהוא תחילת מזמור ל"ג בספר תהלים!", לפיכך מציע מהרש"א הסבר:

ואולי משום דבברכות שאומרים בשבת נסדר זה המזמור רננו צדיקים בה' וגו' אחר הלל הגדול, וטועה האומר שזה הפסוק רננו צדיקים וגו' שייך אדלעיל להלל הגדול, ויסברו שתחילת המזמור שנסדר אחר הלל הגדול מתחיל הודו לה' בכנור [הפסוק השני של רננו צדיקים] על כן אמרו 'אל תטעה בכך לומר כן בסדר של פסח', דלא קאמרי הכא אלא עד על נהרות בבל.

לרגילים בנוסח 'ספרד' או עדות מזרח אין דברי מהרש"א מובנים, וכי 'רננו צדיקים' נאמר אחרי הלל הגדול? אך כך הוא בנוסח אשכנז עד ימינו: במסגרת המזמורים שמוסיפים בשבת ויום טוב אומרים את מזמור 'רננו צדיקים' אחרי הלל הגדול, ולא אחרי מזמור 'השמים מספרים' כבנוסח ספרד. בסידור חסידי אשכנז (עמ' מח) נותן טעם להצבתו של המזמור הזה אחרי 'הודו' שלא כסדרו בתהלים, וזה הלשון שם: "רננו צדיקים בה' - מזמור זה קודם לכל אותו של מעלה [כלומר, לכל המזמורים הנוספים בשבת] מן 'השמים מספרים' ואילך, ואחרוהו כדי לסמוך הודאה להודאה". כלומר - ראו לסמוך להלל הגדול שכל כולו לשונות הודאה את מזמור רננו צדיקים שגם עוסק בהודאה, והפסוק השני שלו גם פותח ב'הודו לה' בכינור'. וכן כותב הלבוש (או"ח סי' רפא): "ואומרים אחריו המזמור הסמוך לו מיד בסימן קל"ו, והוא הלל הגדול שיש בו כ"ו כי לעולם חסדו... ואומרים אחריו מזמור רננו צדיקים בה' וגו', אף על פי שהוא בסימן ל"ג, מפני שהוא נופל אחר הלל הגדול שירננו הצדיקים בה' על רוב חסדיו, ויודו לה' בכנור וגו' על כל החסדים שעשה עמנו.

מהרש"א מעלה אפוא השערה שבעקבות הסדר האשכנזי בשחרית של שבת ויו"ט - היה עשוי אי-מי לטעות ולחשוב שפסוק 'רננו צדיקים' הוא סופו של הלל הגדול ולאומרו גם בפסח, ולכן נצרכו התוספות להוציא מטעות זו. אלא שעדיין צריך ביאור: טעות זו מוזרה היא, מדוע יעלה על דעת מישהו שהפסוק 'רננו צדיקים' שייך לשלפניו, בעוד שאינו דומה כלל למבנה של פסוקי הלל הגדול המסתיימים כולם ב"כי לעולם חסדו". מדוע הוצרכו כל הפוסקים שהזכרנו [ועוד שלא הזכרנו], להזהיר ולהוציא מפני טעות כזו? ואכן, בספר 'בית ארזים' או"ח סוף סי' תפא (סקי"ד, על דברי הב"ח שם) שיער בעצמו את השערת המהרש"א: "וצריך לומר לפי שבסידורי תפלות בנוסח אשכנז בפסוקי דזמרה של שבת רגילין להסמיק מזמור רננו צדיקים אחר הלל הגדול, לכך היו טועים שהתחלת מזמור רננו צדיקים עודנו שייך להלל הגדול, לכך כתבו שאינו כך". וסיים "עם כל זה הדבר יופלא שהוצרכו לכך, וכי מי הוא שאינו בקי בספר התהלים ובמזמוריו?".

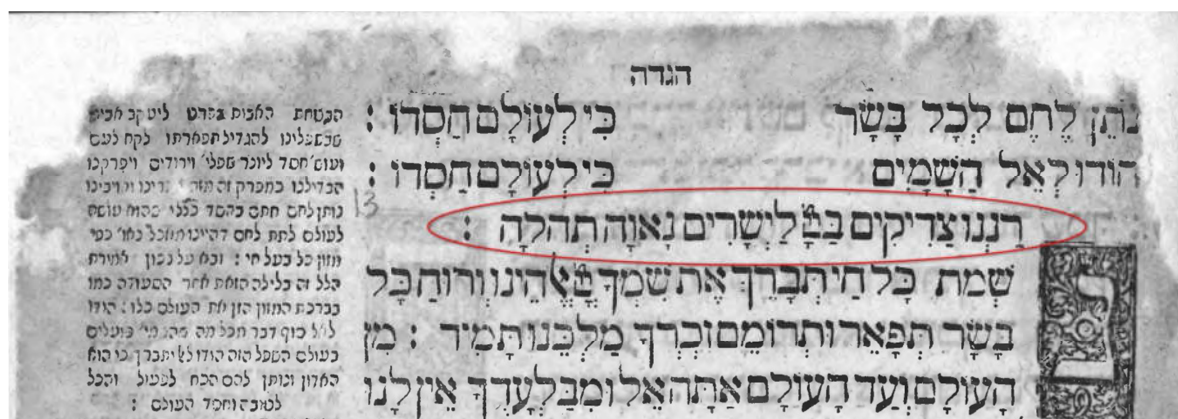
אלא שמעיון בכתבי יד ישנים של הגדות, עולה תמונה מפתיעה מאוד! אכן נהג באשכנז וצרפת מנהג של הוספת פסוק 'רננו צדיקים' לאחר הלל הגדול שבלייל פסח, והוא הונצח בהרבה כתבי-יד של הגדות אשכנזיות (ראו תמונות). ר' שמחה עמנואל במבוא לספר 'דרשה לפסח' של הרוקח (עמ' 54) כותב: "עד כמה שיכולנו לראות, בכל הטפסים של ההגדה שהועתקו בגרמניה ובצרפת עד סוף המאה ה"ג, וההלל הגדול מובא בהם, מצוי הפסוק 'רננו צדיקים' בסוף ההלל הגדול (וראה שם רשימה ארוכה של כתבי יד, ביניהם הגדת הציפורים המפורסמת). ואפילו במאה ה"ד הוא לא הצליח למצוא טפסים אשכנזיים של ההגדה שאינם גורסים את הפסוק הזה, זולת שנים, שאחד מהם הוא אוקספורד 1103 שהזכרנו לעיל, המביא את הערתו של הרוקח שאין לומר 'רננו צדיקים'.

ואפילו בתקופה מאוחרת יותר, כשכבר הופיעו הגדות מודפסות, עדיין מוצאים את המנהג הזה. למשל, בהגדה של פסח שנדפסה בפראג בשנת רפ"ז מופיע שחור על גבי לבן הפסוק 'רננו צדיקים' לאחר הלל הגדול ולפני נשמת, וכן בהגדה של פסח שנדפסה בזולצבאך בשנת תקט"ו (ראו תמונות).

סידור פראג רפ"ז

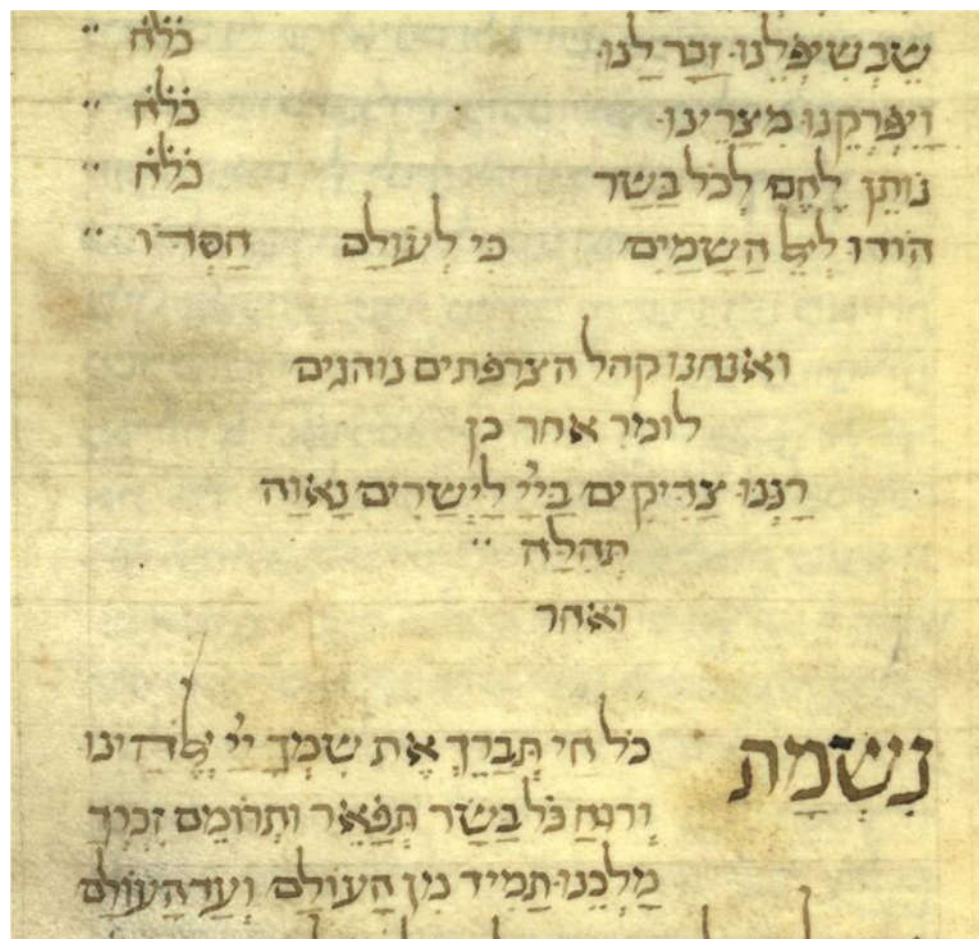

לא זו בלבד, אלא שישנם מקורות שעולה מהם במפורש שנהגו לומר כך, מעבר לעדות שבשתיקה העולה מכתבי היד של ההגדות. בכתב־יד הגדת וולף, שהיא הגדה מפרובנס שנכתבה בשלהי המאה ה־14 דהיינו שנת ק"נ בערך על ידי סופר בשם ר' יעקב צרפתי (כ"י 38=7246 בספריה הלאומית) כתוב במפורש "ואנחנו קהל הצרפתים נוהגים לומר אחר כן רננו צדיקים בה'... ואמר נשמת כל חי" (ראה תמונה). ובספר המנהגים של רבי אברהם חילדיק - בן דורו של מהר"ם מרוטנבורג, שחי בבוהמיה במפנה האלפים החמישי והשישי (סביב שנת 1240 למניינם) כתוב במנהגי ליל הסדר כך: "ואומר הלל הגדול, לא לנו, כי לעולם חסדו כ"ו פעמים עד נאווה תהילה, נשמת עד חי העולמים". וכן במחזור ויטרי (מהד' גולדשמידט, ח"ב עמ' תנז, ועוד שם עמ' תסג): "ויאמר הלל הגדול הודו לה' כי טוב עד ולישרים[!]" נאווה תהילה, ויאמר נשמת כל חי". [על הלשון 'ולישרים' ראה משבצת נפרדת]. כמובן ש'נאווה תהילה' הוא המשכו של הפסוק 'רננו צדיקים'.

נמצא שהערת התוספות, הרוקח, והפוסקים האשכנזיים שאחריהם לא באה בחלל ריק. המנהג הזה היה ידוע להם היטב, והם באו להוציא ממנו. אין כאן 'חשש טעות' בגלל מקומו של רננו צדיקים בתפילת שחרית של שבת, אלא מנהג ידוע ומוכר שהיו פוסקים שדווקא נקטוהו כמו ר"א חילדיק, והוא מתועד במחזור ויטרי.

הגדת וולף

הגדה אשכנזית, כ"י רוטשילד 92

שחרית של שבת ויום טוב

אחר כל זאת, עדיין ההסבר של מהרש"א הוא לכאורה ההסבר הנכון לתופעה המפליאה הזאת. שכן הצימוד של פסוק 'רננו צדיקים' לסוף הלל הגדול אינו נמצא רק בסדר ההגדה האשכנזי אלא גם בשחרית של שבת. בכתבי יד אשכנזיים רבים, ואפילו בדפוסים סידורים אשכנזיים, מהם קדומים ומהם מאוחרים יחסית, מופיע מזמור רננו צדיקים כשהפסוק הראשון שלו צמוד למזמור הלל הגדול שלפניו, והפסוק השני – הודו לה' ב כינור – מתחיל באות גדולה, כאילו הוא תחילת הפרק. כך זה בסידור כמנהג אשכנז המזרחי, כ"י פריס 646, נכתב בשנת ק"נ (ראה תמונה).. ידידי הרב לוי יצחק חריטן טרח ובדק בכמה וכמה כתבי יד ודפוסים קדומים, וברבים מהם מעוצב המזמור באופן זה, והנה הרשימה שהעלה:

(א) כ"י אוקספורד 133, המאה הי"ב. (ב) כ"י קויפמן 388, נכתב בין השנים ל-נ בתחילת האלף החמישי. (ג) כ"י וורשה 258, שנת ס"ג לערך. (ד) כ"י מינכן 69, המאה הי"ד. (ה) כ"י בהמ"ל 4683, המאה הי"ד - ט"ו. (ו) כ"י הנובר מוזיאון קסטנר 3953, המאה הט"ו. (ז) כ"י בהמ"ל 4811-4812, המאה ט"ו. (ח) כ"י בהמ"ל 4804, משנת רס"ח. (ט) כ"י בהמ"ל 4809, משנת רפ"א.

דפוסים - פיזארו רע"ו, פראג רע"ו (ע"פ עדות רש"ס מפרעמישלא הוגה סדור זה ע"י הגאון ר' אברהם מפראג), פראג רע"ט, פראג רצ"ג (מחזור שבתחילתו כתוב בכ"י סדר שחרית), טרין רפ"ה, מנטובה שכ"ב, הנאו שע"ו.

בסידור ר' הירש ש"ץ שנדפס בטיניהנגן בשנת ש"ך, נכתב פירוש על פי תורת הקבלה בסוף כל מזמור. ולא זו בלבד שפסוק 'רננו צדיקים' נמצא בסוף הלל הגדול ומופרש ממזמור ל"ג שאחריו, אלא גם הפירוש מתחיל בפסוק 'הודו לה' ב כינור'. כך המצב גם בסידור שער השמים של השל"ה (ראה תמונות). וכך הרבה לפנייהם עולה מהפירוש שבגליון מחזור ויטרי (מהדו' הורביץ עמ' 63).

רבי שבתי סופר בסידורו (ח"ב עמ' 80) מתריע על כך: "רננו - זו היא התחלת מזמור ל"ג, ובטעות נדפסה מלת הודו בקצת סדורים באותיות גדולות, כאלו שם התחלת המזמור, ומפני זה חושבים קצת בני אדם שפסוק רננו הוא סוף מזמור הודו שלפניו, ומנגנים אותו כאלו הוא סוף המזמור, וטעות הוא בידם".

ובדרכי משה עצמו (או"ח סי' רפא) מובא: כתוב באור זרוע (הל' שבת סי' מב אות ד) נוהגים לקרות מזמורים לכבוד שבת כגון השמים מספרים כבוד אל וגו', לדוד בשנותו את טעמו וגו', תפילה למשה וגו', יושב בסתר עליון וגו', הללויה כי טוב ה', הלל הגדול, **הודו לה' בכנור**, מזמור שיר ליום השבת, נכון כסאך מאז". במהדורת הטור של 'שירת דבורה' תמנה על דילוג הפסוק הראשון, ולכן הוסיפו בסוגריים מרובעות 'רננו צדיקים וגו' [וכך עשו גם לגבי 'נכון כסאך מאז' שהוסיפו לפניו 'ה' מלך וגו' בסוגריים מרובעות. נקודה זו מזקינה בירור בפני עצמה אך אינה ענין לנדון דנא¹]. על כל פנים, אנו רואים שגם בדרכי משה עצמו, שכאמור הביא את דברי מהר"י וייל שאין לומר 'רננו צדיקים' בליל הסדר לאחר הלל הגדול, עדיין בסדר שחרית של שבת הוא משתמש בפסוק 'הודו לה' ב כינור' כציון לתחילת המזמור!

לדוד משכיל

סדר טרויש נכתב על ידי ר' מנחם ב"ר יוסף חזן שהיה מרבני העיר טרויש כמאה שנה אחרי תקופת רש"י. אביו של ר' מנחם, שהיה נכדו של ר' ברוך ב"ר יצחק מרגנשבורג, היה רב וחזן בעיר זו. והוא עסק רבות במנהגי וסדרי התפילה והנוסח שנהגו בקהילת טרויש על פי פסקי רש"י ותלמידיו, כשעליהם הוסיף סדרים משלו. ר' מנחם הוא זה שהעלה את הדברים על הכתב בחיבור הנקרא 'סדר טרויש'. אחד המנהגים המובאים שם (סימן א) הוא שביום כיפור נוהגים לומר את המזמור "לדוד משכיל אשרי נשוי פשע" לפני רננו צדיקים "כי כה סדרם בספר תילים", כלשונו. שכן מזמור 'לדוד משכיל' הוא מזמור לב בספר תהלים, לפני 'רננו צדיקים' שהוא מזמור ל"ג. ואכן ישנם כתבי יד של מחזורים אשכנזיים שבהם מופיע המזמור הזה בסדר שחרית של שבת ויו"ט, כשלפניו הערה שביום הכיפורים נוהגים לומר אותו [כמובן שבאותם ימים, וגם הרבה זמן לתוך תקופת הדפוס, לא עלה על דעת אף אחד לכתוב מחזור נפרד ליום כיפור או כל מועד אחר. כל תפילות השנה היו מרוכזות בספר אחד, שעל כן נקרא שמו 'מחזור', מלשון חוזר חלילה, ופסוקי דזמרה נכתב פעם אחת ויחידה בכל המחזור, יחד עם ההוספות השייכות לכל שבת, חג ומועד. והש"ץ היה אמור לדעת מה שייך לכל יום. לפיכך בפסוקי דזמרה הופיע המזמור הזה עם הערה שביום הכיפורים נוהגים לומר אותו]. כך למשל נראה הדבר בכתב-יד וטיקן 324 שנכתב בשנת קנ"ה (1395) למניינם). לאחר סוף הלל הגדול מופיעה ההוראה "ביום הכיפורים מוסיף זה המזמור", ומזמור 'לדוד משכיל' מופיע שם בטור הימני, כשלשמאלו 'רננו צדיקים' בטור השמאלי, יושם לב שגם כאן - הפסוק הודו' לה ב כינור מודגש באות גדולה.

כ"י וטיקן 324

¹ יעויין על כך בספר 'התגבשות התפילה במזרח ובמערב, נפתלי וידר, ח"א עמ' 125.

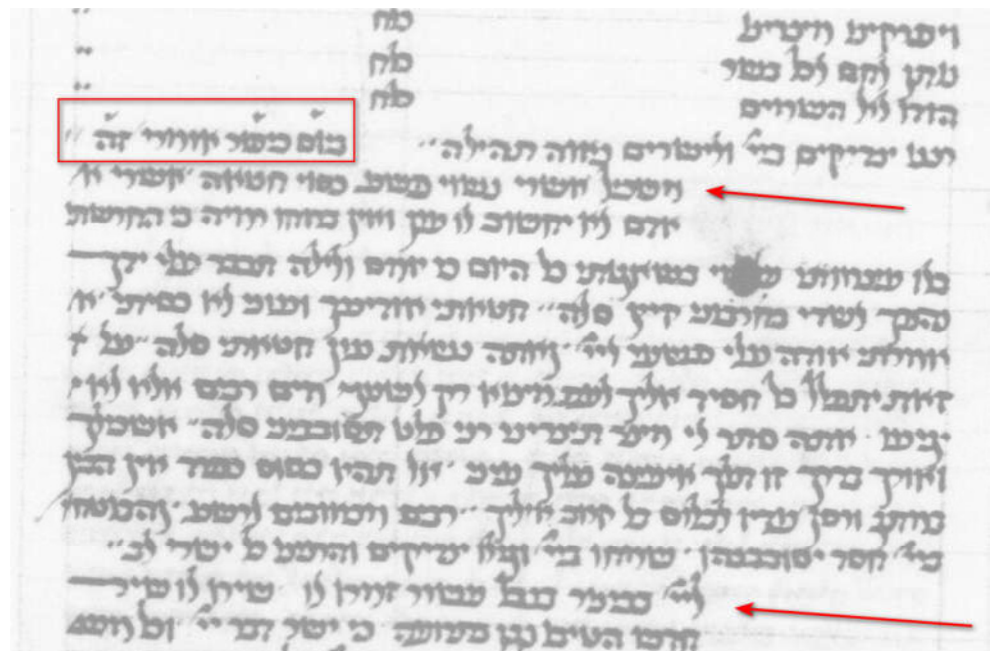

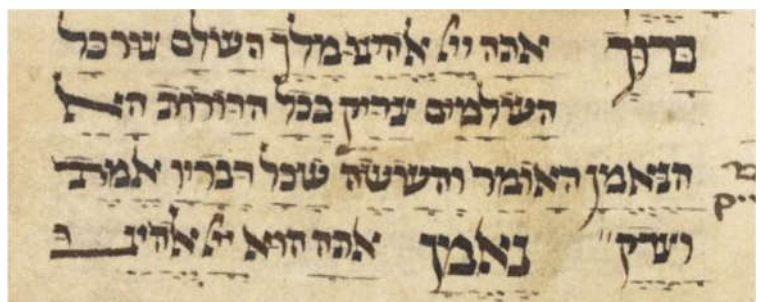

מנהג אמירת פסוק הודו לה' בקול

השערה יפה המסבירה את כל הענין התמוה הזה שמעתי מידידי הרב לייביש וייס ממונטריאל הי"ו. כנראה שהיה מנהג אשכנזי-צרפתי לומר את פסוק 'הודו לה' בכינור' בקול רם, כדי שהמזמור הזה גם יתחיל ב'הודו', כמו הלל הגדול שלפניו, וכפי שהבאנו לעיל בשם סידור חסידי אשכנז שכל טעם קביעת 'רננו צדיקים' לאחר הלל הגדול היתה כדי "לסמוך הודאה להודאה". כך יצא שבסיום הלל הגדול אמרו את פסוק רננו צדיקים, והמתין לחזן שיסיים את הפסוק הראשון של 'רננו צדיקים' ואז כולם אמרו ביחד ובקול 'הודו לה' בכינור'. כדי להדגיש ענין זה עשו כותבי המחזורים הפסק בין פסוק רננו צדיקים לפסוק 'הודו לה' בכינור', ואת מילת 'הודו' הדגישו באותיות גדולות. כעין שאומרים התוספות במסכת ברכות (ראש דף מו:): בענין אחר: "ונאמן אתה של ברכת ההפטרות הוא מן הברכה העליונה, **ולכך הוא נכתב גדול**, שבימים הראשונים היו רגילין לעמוד כל הקהל ולומר בקול רם נאמן אתה וכו' כשהיה התינוק מגיע שם". ובפסחים (קד: ד"ה חוץ) מציינים התוספות **"שיש הפסק במחזורים**, לפי שהיו רגילים כל הציבור להפסיק שם ולומר שבח. כדאמר במסכת סופרים (יג, י'): ומיד עומדין העם ואומרים נאמן אתה"². הנה דוגמא מכתב יד הכותב את 'נאמן' בתחילת קטע ובאות גדולה, כמו שצינו התוספות:

השערה זו העלה גם ר' נתנאל חיים פאפע בסידורו 'תפילת ישרים' (דף כב.): "מה שנהגים העולם לצרף פסוק רננו צדיקים עם הודו לא-ל השמים הוא טעות, וכבר כתב בדרכי משה באו"ח סי' ת"פ בשם מהר"י וייל וזה לשונו 'ואין ראוי לומר רננו צדיקים שבסוף הלל הגדול כי אינו מן המזמור' עכ"ל. שנראה מזה שמנהג בטעות היה גם בהגדה של פסח לצרף פסוק זה עם הלל הגדול... ואפשר שאין הכונה בזה לצרף פסוק זה למעלה, רק שהכוונה לומר פסוק זה בלחש ולהתחיל בקול רם הודו לה' בכינור, כדי להתחיל בהודאה כמו המזמור שקודם לו. ועל ידי זה נמשך הטעות שסוברים

² וראה עוד דבר מעניין במאמרו של ר' משה שוחט 'מנהגים לרבי ידידיה' שנדפס ב'מוריה' תכא-תכג עמ' לו. שפסוק שצריך לאומרו בלחש כתבוהו באותיות קטנות.

העולם שצריך לצרף פסוק זה עם מה שקדם" (וראה גם בספר 'אמת ליעקב' לר"י קמינצקי על התוספות בפסחים קיז: ששער כן, אבל לא נתן טעם מסתבר למנהג).

ר' משה חיים בלינסון מעיד על מנהג כזה שנהג בימיו ובמקומו, בהערה שנדפסה בקובץ 'כנסת חכמי ישראל' (חלק א, דף קל, א) שנדפס באודסה תרנ"ג: "וגם העולם מסיימים את ההלל הגדול בפסוק זה לבדו, וממתינים על הש"ץ עד שמסיים גם הוא כן, ואז מתחילים הודו לה' בכנור".

מנהג זה וצורת כתיבה זו גרמו שהפסוק 'רננו צדיקים' הלך ונתפס כחלק ממזמור הלל הגדול שלפניו, עד שהתחילו להעתיקו גם להגדה של פסח, אף ששם לא היה לו מקום כי לא אמרו מזמור זה. ולכן הוצרכו רבותינו הראשונים והאחרונים להדגיש שאין לומר פסוק זה בליל הסדר כי אינו מן המזמור. אבל לגבי שבת בבוקר לא העירו כן, כי שם באמת אמרו את המזמור, ועצם המנהג להמתין אחר הפסוק הראשון לא היתה בו בעיה כשלעצמו. ועדיין אפשר לראות בפירוש הנדפס במחזור 'הדרת קודש' (ונציה שנט, הפירוש הזה נדפס גם בסידור 'עבודת השם') את ההערה "רננו צדיקים – תחילת מזמור ל"ג". לפי שמחבר פירוש זה הכיר את הסידורים שבהם נדפס הפסוק 'רננו צדיקים' כאילו אינו תחילת המזמור, ולכן הוצרך להעיר על כך.

תודתי נתונה בזה לשני ידידי החריפים והבקיאים, ר' לייביש וייס הי"ו ור' לוי יצחק חריטן הי"ו. שמדבריהם עמדתי על כל הענין, ובמיוחד להרב לייביש וייס, שכל הכתוב והמובא כאן - משלו הוא.

קטע זה נא להציב במשבצת נפרדת

בתוך המאמר הבאנו את לשון מחזור ויטרי "ויאמר הלל הגדול הודו לה' כי טוב עד ולישרים!" [!] נאוו תהילה". בתהלים כתוב 'לישרים' בלי ו"ו, והיה אפשר לפטור את הלשון הזה שבמחזור ויטרי כטעות מעתיק גרידא. אבל הדבר המעניין הוא שלשון זה חוזר בעקשנות בהרבה מקורות אשכנזיים. במחזור ויטרי עצמו הוא מופיע עוד פעם בסוף תפילת 'נשמת' (סימן קסא), וכן בפירושי סידור התפילה לרוקח (עמ' תקיב), ובכלבו (סימן לז). וכן בכמה וכמה כתבי יד אשכנזיים של הסידור או הגדות, מופיע הפסוק עם המילה 'ולישרים' עם ו"ו. כמו למשל בהגדת ראשי הציפורים המפורסמת, או בסידור כ"י ניו יורק 4683 שהזכרנו לעיל, ועוד ועוד.

מידידי הרב לוי יצחק חריטן הי"ו שמעתי שהוספת וא"ו כזו היא תופעה אשכנזית טיפוסית, וכמוה ניתן למצוא בסדורים 'להודות לשם קדשך ולהשתבח בתהלתך', 'ואור חדש על ציון תאיר', 'וגואלינו ה"צ שמו קדוש ישראל', 'ויהיו לרצון אמרי פי', ועוד ועוד.